

# Mekteb-i Mülkiye'den Siyasal Bilgiler Okulu'na Hukuk Derslerinde 'Devlet' Kavramı (\*)

Boğaç EROZAN (\*\*)

**D**evlet, Türk siyasi hayatında olduğu kadar Türk siyasi düşüncesinde de baskın bir kavramdır. Kavram; bu konumunu Osmanlı geçmişinden sonra Cumhuriyet tarihi boyunca da sürdürmüştür. Ancak baskın kavram olması, devletin ne olduğu üzerinde her zaman bir anlaşma ya da uzlaşma bulunduğu şeklinde bir yanlış anlamaya yol açmamalıdır. Değişik tarihsel konjonktürlerde devlet, çeşitli şekillerde tanımlanmış olduğu gibi, söz konusu tanımların kendi tarihsel çerçeveleri içinde anlamları da aynı kalmayıp değişikliğe uğramıştır. Bu yazı, devlet kavramının Türkiye'deki zengin tarihsel serüveninden küçük bir kesit sunmayı amaçlıyor. Başlangıç noktası olarak ise şu sorudan hareket ediyorum: Yapısı itibariyle devlete idareci yetiştiren bir kurum olan Mekteb-i Mülkiye'de, öğrencilere kim, nasıl bir 'devlet' kavramı öğretiyordu? Tarihsel bir panorama içinde Mülkiye müderrislerinin (özellikle de devlet kavramının merkezi inceleme öznesi olduğu anayasa ve kamu hukuku eğiticilerinin) hukuk derslerinde okuttuğu kitapları inceleyerek bu soruya yanıt arıyorum. Temsilci hukuk kitaplarının yayın yıllarına referansla bir dönemlendirme öneriyor ve 1910-1938 yılları arasında Mülkiye'de öğre-

---

(\*) 2 Kasım 2001 tarihinde Yıldız Teknik Üniversitesi'nde "Mekteb-i Mülkiye'den İktisadi ve İdari Bilimler Fakülteleri'ne" başlıklı konferansta sunduğum tebliğin genişletilmiş bir versiyonudur.

(\*\*) Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü; [berozan@bilgi.edu.tr](mailto:berozan@bilgi.edu.tr)

tilen devlet kavramlarını bağlamalarına oturtarak ortaya çıkarmaya çalışıyorum.

Mekteb-i Mülkiye’de hemen her zaman Fransız hukuk ekolünün bir etkisi olmuştu. Alman hukuk ekolü, Almanya ile Osmanlı Devleti’nin yakın siyasal ilişkiler içine girdiği dönemlerde bile çok daha sınırlı bir etki yaptı. Çoğu zaman ders kitaplarında Fransız yaklaşımlarına karışarak eklektik bir şekil aldı. Ancak Fransız ekolünün kendisi de, homojen ve üzerinde herkesin anlaştığı bir tutarlılıklar bütünü değildi. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Fransa’da birbirine muhalif düşünceler sergileyen birçok hukukçu vardı. Devleti, onu oluşturan unsurlarla tanımlayan Marsilya Üniversitesi hukuk profesörü Félix Moreau ile devleti, milletin hukuken şahıslanması olarak tanımlayıp ulusal egemenliğe yoğun bir vurgu yapan Adhémar Esmein; Bordeaux Üniversitesi’nin ünlü hukukçusu ve legal pozitivizmin en güçlü isimlerinden Léon Duguit’in ciddi muhalefetiyle karşı karşıyaydı. Bu üç önemli isim de, Mekteb-i Mülkiye’de kendine taraftar bulmuştu. Bunun yanı sıra Alman ekolünden Georg Jellinek’in de bazı Mülkiye eğiticileri üzerinde kısmi bir etkisi olduğunu saptamak mümkündür.

II. Meşrutiyetin ilk anayasa hukukçusu, İttihatçı Babanzade İsmail Hakkı Bey, 1326 [1910] tarihli *Hukuk-ı Esasiye* kitabında Félix Moreau ile Léon Duguit’in devlet anlayışlarını karşılaştırıp, Moreau’ya daha yakın bir konum alıyordu: “Devlet, arazi-i mahsusa ve muayyene üzerinde takarrür etmiş [yerleşmiş] bir hey’et-i müctemi’-i insaniyeden mürekkeb ve hakimiyete hazirdir” (Babanzade, 1326 [1910]: 151). Moreau gibi, Babanzade de devleti, belirli bir toprak, insan topluluğu ve hakimiyet unsurlarıyla tanımlıyordu (bkz. Moreau, 1908: 9). Bu noktadan sonra neredeyse Moreau’yu satır satır takip ederek, Babanzade, devletin bir hukuki şahsiyeti olduğunu söylüyor, bu şahsiyeti nedeniyle de milli hakimiyete sahip olması gerektiği sonucuna varıyordu. Devletin tanımından “hakimiyet-i milliye” kavramına dolaysız bir geçiş yapan Babanzade’nin bu tutumu, II. Meşrutiyet’te baskın bulunan “hakimiyet-i siyasiye” (yani Osmanlı Devleti’nin imtiyaz verdiği topraklarda arta kalan hakimiyeti) kavramına göre önemli bir adımdı (bkz. Tunaya, 1989, c.3: 394-396). Ayrıca Babanzade, dönemine kıyasla bir başka önemli adım atarak “Rayhştat”tan [Rechtstaat=Hukuk Devleti] söz etmiş, devletin sahip olduğu kuvvetin temel amacının hakkın yerine getirilmesi olduğunun altını çizmiştir: “Mevki-i iktidarda bulunan kimseler hakka tabi ve hakka merbut [bağlı]” olmalıdırlar (Babanzade, 1326 [1910]: 104). Kitabın yazıldığı dönemde Kanun-ı Esasi’de 1909 değişiklikleri yapılmış ve Padişah’ın yetkileri

Meclis lehine daraltılmıştı. Babanzade, Hukuk Devleti'nden söz etmekle yalnızca yapılan değişiklikleri olumluyla kalmamış, ileride yapılacak değişikliklerin prensibini de işaret etmeye çalışmıştır <sup>(1)</sup>. Ulusal Bağımsızlık Mücadelesi başladığında “Ben Kâbe'ye gidiyorum” diyerek (Çankaya, 1969, c.3: 1062-1063) Ankara'ya geçip Ulusal Mücadele'ye katılan anayasa hukukçusu Veli Bey (Saltık)ise , Mülkiye'de Aralık 1918- Mart 1920 gibi son derece karmaşık bir siyasal ortamda anayasa hukuku okutmuştu. 1919 tarihli *Hukuk-ı Esasiye* ders kitabında (1335 [1919]), Veli Bey, Adhémar Esmein'i takip ederek, devleti, “milletin teşahhus-ı hukukiyesi” olarak tanımlıyordu (Veli, 1335 [1919]: 14; Esmein, 1927 [1895]:1). Veli Bey'e göre, kamu otoritesinin sahibi ve dayanağı olan devletin oluşabilmesi için milletin hukuki bir şahıs haline gelmesi gerekiyordu. Bu da, millette, millet adına hareket edebilecek bir kuvvet bulunması gerektiği sonucunu doğuruyordu. Bu kuvvete, Veli Bey, Esmein ile birlikte “hakimiyet-i milliye” adını vermişti. Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinin son bulduğu bir dönemde devletin ayırıcı vasfının (Esmein gibi) milli hakimiyet olduğunu öğreten Veli Bey, Ulusal Mücadeleye bu şekilde teorik bir destek sağlamış oluyordu. Bundan başka, fiilen Ulusal Mücadeleye katılmakla, öğrettiklerinin uygulamaya geçirilebilmesi için gerekli olan yolu pratikte de öğrencilerine göstermiş bulunuyordu.

Duguit'nin Mülkiye'deki takipçisi ise Ahmed Salahaddin Bey idi. Darülfünun ve Mülkiye müderrisiydi. İstanbul'da İzmir'in işgali üzerine düzenlenen Sultanahmet mitingine Darülfünun temsilcisi olarak katılmıştı (Çankaya, 1969, c.3: 837-840). Ahmed Salahaddin Bey, Duguit'yi takiben, devletin bir “şahıs” olarak nitelendirilmesine karşı çıktı. Ona göre devlet, insanların bir faaliyeti sonucu ortaya çıkan somut bir toplumsal “vakıa” idi (Salahaddin, 1336 [1910]: 151-153). Duguit'ye göre devlet, idare edenler ile idare olunanlar arasındaki toplumsal farklılaşmadan başka bir şey değildi –ki bu farklılaşma da aslında toplumdaki “kuvvetliler” (“les forts”) ile “zayıflar”ın (“les faibles”) ayrışması demektir (Duguit, 1901: 10, 261; Duguit, 1903: 1). Salahaddin Bey'in yaklaşımı da buna yakındı: “Emr edenler ile bu evâmire [emirlere] inkıyad edenler [uyanlar]. İşte devletin madde-i asliyesini teşkil eyleyen şey.”(Salahaddin, 1336 [1920]: 154). Ayrıca Duguit gibi Salahaddin

---

(1) Babanzade'nin devlet tanımıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün kendi devlet tanımı arasındaki benzerlikler için bkz. *Atatürkçülük, Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri*, (1988, c.1: 2-4).

bey de Esmein'i ve onun milli hakimiyet kavramını bilimsel bulmuyor; milletin, devletle sınırlı olmayan bir toplumsal olgu olduğuna inanıyordu (Salahaddin, 1336 [1920]: 156). Ancak Salahaddin Bey, devletin esasını açıklarken Duguit'ye dayanmekle beraber, kendi devlet tanımında Duguit'nin en ciddi muhaliflerinden Alman hukukçu Georg Jellinek'i tercih ediyordu: "Devlet mukim [yerleşik] insanlardan mürekkebe ve fi'l-usül velâyet-i hâkimane [hükümranlık otoritesi, Jellinek'te "puissance publique"] ile mütehalli [donanmış] bir heyettir" (Salahaddin, 1336 [1920]: 157; bkz. Jellinek, 1911, c.1: 292-296). Burada Salahaddin Bey'in, "milli hakimiyet" kavramını kullanmaktan kaçındığını tespit etmemiz gerekir ki bu tutum, hem Duguit hem de Jellinek tarafından da paylaşılmaktadır. Yine de Salahaddin Bey'in eserinin bütününe bakacak olursak, Jellinek değil Duguit etkisinin çok daha yoğun olduğu görülecektir. İstanbul'un işgal altında bulunduğu, Sevr antlaşmasının imzalandığı çalkantılı bir dönemde, devletin "velâyet-i hâkimane" ile tanımlanması, İstanbul'daki Mülkiye öğrencilerine Osmanlı Devleti'nin son bulunduğunu dolaylı olarak söylemek olsa gerektir.

Mülkiye'de anayasa hukuku okutan bir başka müderris, [Klaptarzade] Ahmed Sâki Bey'di. *Hukuk-ı Esasiye* kitabına 26. Ağustos. 1337 [1921] tarihli bir önsöz yazdığını göze alırsak, bu kitap Sakarya Savaşı *sürerken* yayınlanmıştır, diyebiliriz. Ahmed Sâki Bey'in devlet kavramına yaklaşımı, Moreau ile Esmein'in bir karışımıdır. "Devlet bir milletin şahsiyet-i hukukiyesini teşkil eder" derken Esmein'e; devlet, arazi, ahali ve hakimiyetten oluşur derken de Moreau'ya yakındır (Ahmed Sâki, 1337 [1921]: 9, 12). Ahmed Sâki Bey'e göre devletin "alamet-i farikası" hakimiyettir. Hakimiyetin içeride kanunları tatbik edebilme kudreti, dışarıda ise diplomatik tanınma ile gerçekleşebileceğini ifade eden Ahmed Sâki Bey'in bu eserinin Sakarya Savaşı sırasında işgal altında bir ülkede yayınlandığını dikkate alalım. Ayrıca bu tarihte 1921 Anayasası'nın "hakimiyet bilakaydü şart milletindir" dediğini göz önünde bulduralım. Bu durumda, Ahmed Sâki Bey'in işgal ortamında 'devletin unsurlarından biri arazidir' demesi ya da Osmanlı iktidarı tamamen çökmüşken 'devletin unsurlarından biri hakimiyettir' demesi başka bir anlam taşıyacaktır. Bu tutum, Ulusal Mücadele hükümetinin ulaşmaya çalıştığı amaçlara kuramsal açıdan dolaylı bir meşruiyet vermektedir. "Dolaylı" sözcüğünün altını çizmek gerektiğine inanıyorum, çünkü Ahmed Sâki Bey kitabının önsözünde anayasa hukuku bilgisinin öğrenciler için önemine işaret ederken şunları da söylemiştir: "İleride cemaat-i Osmaniye arasında işgal edeceğiniz mevki' itibarile bu dersin size ne kadar lüzumlu olduğunu takdir edersiniz"



(Ahmed Sâki, 1337 [1921]: 4). Yani Sâki Bey, bir yandan “hakimiyet-i milîye”yi ön plana çıkartarak devlet tanımını yaparken; diğer yandan, Osmanlı Devleti’nin ve “cemaat-i Osmaniye”nin her şeye rağmen varlığını sürdüreceğine inanmış görünüyordu.

Cumhuriyet döneminin ünlü idare hukukçusu, 1961 Anayasası’nı hazırlayanlar arasında yer alan Sıddık Sami Bey (Onar) de Mülkiye’de ders vermişti. O’nun Mülkiye’de okuttuğu *Hukuk-ı Umumiye-i Düvele Medhal* [Devletler Genel Hukukuna Giriş] (1341 [1925] ) ve *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel* (1926) adlı ders kitaplarında da devlet kavramına ilişkin tartışmalara önemli bir yer ayrılmıştır. Sıddık Sami Bey, birçok yerli ve yabancı isimlerin devlet tanımlarını aktardıktan sonra, kendisinin benimsediği tanımda Jellinek’e yakın bir konum alır: “[Devlet,] muayyen arazi üzerinde bizatihi hakimiyetle mütehalli [donanmış] insan camiasıdır” (Sıddık Sami, 1341 [1925]: 51-52). Nitekim Sıddık Sami Bey, *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel* kitabında Jellinek’in tanımını tercih ettiğini isim zikrederek de söyler (Sıddık Sami, 1926: 188). Hakimiyeti açıklarken Sıddık Sami Bey, bunu “hükümet” başlığı altında yapmaktadır —ki bu, Jellinek’te hakimiyetin “amme kudreti”ni [puissance publique] elinde tutanlarda olan kuvvet olarak açıklanmasıyla aynı doğrultudadır. Devlet, hakimiyeti ya da amme kudretini kendi bekasını sağlamak için kullanır (Sıddık Sami, 1926: 191). Sıddık Sami Bey’in bu yaklaşımını Türkiye’de 1925-1926 yıllarının tarihsel bağlamına yerleştirirsek şunları söyleyebiliriz: Hakimiyet, hükümete ait bir amme kudreti ise ve bu kuvvetin devletin bekasını sağlamak için kullanılması zaten tanım gereği kaçınılmazsa, Takrir-i Sükun döneminde bulunan Cumhuriyet Halk Fırkası uygulamaları hiç de olağanüstü değil, bilakis olağan ve rasyonel uygulamalardır. Bunlar, amme kudretine sahip her hükümetin bir beka sorunuyla karşılaştığında zaten yapması gereken şeylerdir. Bu bağlamda, Sıddık Sami Bey’in Jellinek takipçiliği, Takrir-i Sükun politikalarını rasyonalize eden bir anlamlandırmayı mümkün kılmaktadır diyebiliriz <sup>(2)</sup>.

(2) Bizde Sıddık Sami Bey, genellikle Toulouse Hukuk Fakültesi Dekanı Maurice Hauriou’nun “Müessese Teorisi”nin Türkiye’deki takipçisi olarak bilinir. Ben, Sıddık Sami Bey’in 1925 ve 1926 baskısı bu iki ayrı kitabında Hauriou etkisine rastlamadım. Sanırım Sıddık Sami Bey’de Hauriou etkisi, Hauriou’nun 1925’te *Cahier de la Nouvelle Journée*’nin 4. sayısında yayınladığı “La Théorie de l’Institution et de la Fondation: Essai de Vitalisme Social” makalesinden sonra başlamış olsa gerektir. Bu makale, 1944 yılında Tarık Zafer Tunaya tarafından tercüme edilerek *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*’nda, “Müessese ve Tesis Teorisi: İçtimai Vitalizm Denemesi” adı altında yayınlanmıştır.

1930'lara geldiğimizde artık Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş, reformlar yapılmış, CHP iktidarı yerleşmiştir. 1930'dan itibaren rejimin sağlamlaştırılmasına yönelik çeşitli ideolojik atılımlar yapılmıştır (Tarih ve Dil Tezleri, Halkevleri , İnkılap Dersleri gibi). Bu ortamda Mülkiye'de (ve Ankara'ya taşınmış haliyle Siyasal Bilgiler Okulu'nda) ders vermiş olan Ali Fuat Başgil ile Etem Menemencioğlu'nun anayasa ve kamu hukuku kitaplarını ele alırsak, göze çarpan ilk şey Duguit yaklaşımının artık neredeyse rakipsiz bir şekilde öne çıkmış olmasıdır. Tarık Zafer Tunaya'nın "Esmein ve Duguit çağı" olarak adlandırdığı dönem aslında 1908-1922 ile sınırlı değildir (bkz. Tunaya, 1969: 132). Daha doğrusu, "Esmein çağı" kapanmıştır ama Duguit devri henüz sona ermediği gibi, iyice baskın bir hal almıştır.

Ali Fuat Başgil, *Esasiye Hukuku Dersleri* (1934) kitabında devleti, "millet cemiyetindeki teşkilatlanmış otoriteyi temsil eden varlık" olarak tanımlar (Başgil, 1934: 44; bkz. Duguit, 1907: 19). "Şeniyetçi [Realist] Devlet Nazariyesi" başlığı altında kitabının büyük bir bölümü Duguit'ye, onun fikirlerinin açıklanmasına ve kısmen de eleştirisine ayrılmıştır. Bu eleştirilerde Başgil, Duguit'ye "milli irade" ve "milli hakimiyet" kavramlarını reddettiği için katılmaz (Başgil, 1934: 233). Başgil'in, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren merkezi önem taşımış olan bu kavramları devlet anlayışının dışına çıkarmak istemediği görülüyor. Ayrıca Başgil, Duguit'nin temel kavramlarından "hak kaidesi" (règle de droit) –yani toplumsal dayanışmaya uygun hareket etmenin herkes için ve idare edenler için bağlayıcı olduğu kaidesi— için, uygulamada zorluklar yaratabileceğini söyler (Başgil, 1934: 211n). Bununla beraber, Duguit'nin devlet teorisinin kendisine ilişkin bir eleştiri getirmez.

Başgil, Duguit'yi eleştirerek takip edenlerdendi. Etem Menemencioğlu'nun *Amme Hukuku* (1938) kitabını incelediğimizdeyse artık bu eleştirilere dahi rastlayamıyoruz. Aynı Duguit gibi, Menemencioğlu'na göre de "devlet, idare edenlerle idare edilenler arasındaki farktan başka bir şey değildir" (Menemencioğlu, 1938: 20). Menemencioğlu, Ziya Gökalp'ten beri Türk siyasi düşüncesinde önemli bir yer tutmuş olan "içtimai tesanüd"ü [toplumsal dayanışma] sosyolojik bir kavram olmaktan çıkararak, devlet kavramına yerleştirmiştir. Bunu da yukarıda kısaca tanımladığım Duguit'nin "hak kaidesi" kavramına başvurarak yapmıştır: "Devlet, cemiyet vakıasının istilzam ettiği kanunun yani içtimai düsturun [yani, toplumsal dayanışma normu, ya da hak

kaidesi-B.E.] tahakkukunu temine muktazi [gerekli olan]kuvvete herhangi bir sebeple zilyed [sahip] olan fertler ile bu kuvvete itaate mecbur bulunan fertlerin mevcudiyeti vakıasından başka bir şey değildir” (Menemencioğlu, 1938: 37). Ayrıca, Duguit pozitivizminin takipçiliğinde Başgil’i de aşan Menemencioğlu, “milli irade” kavramını Fransız hukukçuyla birlikte “mecâzi, edebî tabir” saymaktadır (Menemencioğlu, 1938: 233).

Toparlayacak olursak, Mekteb-i Mülkiye’de de Siyasal Bilgiler Okulu’nun ilk yıllarında da, hukuk derslerinde birçok devlet anlayışından ve kavramından söz edilmiştir. Ancak müderrislerin ve daha sonra profesörlerin *kendilerinin tercih ettiği* devlet kavramında, çeşitlilikten tekliğe doğru bir süreç gözlemlenmektedir. Daha önceleri, kimi hukukçular Esmein, kimileri Moreau ya da Duguit’ye dayanarak ‘devlet nedir’ sorusuna yanıt ararken, 1930’larda bu çeşitlilik neredeyse yok olmuş ve Duguit ağırlığı kendisini iyice hissettirir olmuştur. 1930’lar Türkiye’inde otoriterleşme eğilimleri, dayanışmayı amaçlayan yoğun sosyalizasyon çabalarıyla beraber yürüyordu. Kuvveti ve kuvvetlinin iktidarını toplumsal dayanışma ile sentezleyen Duguit’in devlet anlayışı ise, teorik planda Türkiye’deki eğilime oldukça uygun bir destek sağlıyordu. Sanırım Mülkiye ve SBO’da öğreticilik yapmış olanların devlet anlayışlarında ekol çeşitliliğini terkedip, 1930’larda Duguit üzerinde gitgide daha sık buluşmasının nedenlerinden biri de budur.

### Kaynakça

- Ahmed Sâki Bey. *Hukuk-ı Esasiye*, ([İstanbul]: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1327 [1921]).
- Ahmed Salahaddin Bey. *Hukuk-ı Amme*, ([İstanbul]: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1336 [1920]).
- Atatürkçülük, Atatürk’ün Görüş ve Direktifleri*, Birinci Kitap. (Ankara: Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yay., 1988).
- Babanzade İsmail Hakkı Bey. *Hukuk-ı Esasiye*, ([İstanbul]: Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, 1325-1326 [1909-1910]).
- Başgil, Ali Fuad. *Esasiye Hukuku Dersleri*, (İstanbul: Selamet Matbaası, 1934).
- Çankaya [Mücellitoğlu], Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, cilt 3, (Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969).
- Duguit, Léon. *L’État: Le Droit Objectif et la Loi Positive*, (Paris: Ancien Librairie Thorin et Fils, 1901).

- Duguit, Léon. *L'État: Les Gouvernants et les Agents*, (Paris: Ancien Librairie Thorin et Fils, 1903).
- Duguit, Léon. *Manuel de Droit Constitutionnel*, (Paris: Ancien Librairie Thorin et Fils, 1907).
- Esmein, Adhémar. *Éléments de Droit Constitutionnel*, 8. edisyon, (Paris: Recueil Sirey, 1927 [1895]).
- Hauriou, Maurice. "La Théorie de l'Institution et de la Fondation: Essai de Vitalisme Social," *Cahier de la Nouvelle Journée*, 4, 1925; "Müessesese ve Tesis Teorisi, İçtimai Vitalizm Denemesi ", çev. Tarık Zafer Tunaya, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1944.
- Jellinek, Georg. *L'État Moderne et son Droit*, cilt 1, (Paris: V. Giard & E. Briere, 1911).
- Menemencioğlu, Etem. *Amme Hukuku Ders Notları*, (Ankara: Alaaddin Kırıl Basımevi, 1938).
- Moreau, Félix. *Précis Élémentaire de Droit Constitutionnel*, (Paris: Recueil Sirey, 1908).
- Sıddık Sami Bey [Onar]. *Hukuk-ı Umumiye-i Düvele Medhal*, ([İstanbul]: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1341 [1925]).
- Sıddık Sami Bey [Onar]. *Hukuk-ı Umumiye-i Düvel*, ([İstanbul]: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1926).
- Tunaya, Tarık Zafer. *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, 2. baskı, (İstanbul: Sulhi Garan Matbaası, 1969).
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 3, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989 [1984, 1952]).
- Veliyüddin Bey [Saltık], *Hukuk-ı Esasiye*, ([İstanbul]: Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1335 [1919]).